TIJORAT BANKLARIDA KREDIT RISKLARINI BAHOLASH VA KREDIT PORTFELI SIFATIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Hulkar Bobokulova
https://doi.org/10.5281/zenodo.23271445

Annotatsiya

Ushbu maqolada tijorat banklarida kredit risklarini baholash va kredit portfeli sifatiga ta'sir etuvchi asosiy omillar tahlil qilingan. Tadqiqotda kredit portfelining hajmi, muammoli kreditlar (NPL) dinamikasi hamda ularning banklarning moliyaviy natijalariga ta'siri o'rganilgan. Shuningdek, qarz oluvchilarning to'lov qobiliyatini baholash, kredit tarixi, kredit shartlarining mijozning moliyaviy imkoniyatlariga mosligi, kredit ajratilgandan keyingi monitoring va kredit portfelini diversifikatsiya qilish kabi omillarning kredit risklarini boshqarishdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda statistik, dinamik va taqqoslash tahlili usullaridan foydalanilgan. O'zbekiston tijorat banklarining kredit portfeli va muammoli kreditlari bo'yicha ma'lumotlar asosida kredit portfeli sifatining banklarning moliyaviy barqarorligi va rentabelligi bilan bog'liqligi baholangan. Tadqiqot natijalari kredit risklarini samarali boshqarish, kredit portfeli sifatini yaxshilash va banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, kredit riski, kredit portfeli, kredit portfeli sifati, muammoli kreditlar, NPL, kredit monitoringi, kreditga layoqatlilik, diversifikatsiya, moliyaviy barqarorlik.

Kirish. Tijorat banklar iqtisodiyotda moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash va xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda aholining moliyaviy ehtiyojlarini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Kreditlash iqtisodiy faollikni rag'batlantirish, aholi farovonligini oshirish va tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli tijorat banklarida kredit portfelining sifati va uni samarali boshqarish banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, kredit portfeli sifatining pasayishi tijorat banklari faoliyatida kredit risklarining ortishi va muammoli kreditlar ulushining ko'payishiga olib kelishi mumkin. Kredit portfeli sifatiga qarz oluvchilarning to'lov qobiliyatini baholashning yetarliligi, kredit tarixini o'rganish sifati, kredit shartlarining mijozning moliyaviy imkoniyatlariga mosligi hamda kredit ajratilgandan keyingi monitoring samaradorligi kabi omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Mazkur omillarni to'g'ri baholash va boshqarish kredit portfeli sifatini saqlash hamda bankning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Kredit portfeli sifati va kredit riskini boshqarish masalalari xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan turli yo'nalishlarda o'rganilgan. Mileris (2012) tadqiqotida kredit portfeli kredit riskining makroiqtisodiy omillarga bog'liqligi tahlil qilinib, kredit riskini baholash va prognozlashning statistik-ekonometrik yondashuvlari taklif etilgan. Onuko va boshqalar (2015) kredit riskini boshqarishning kredit portfeli sifatiga ta'sirini o'rganib, portfel sifatini muammoli aktivlar ko'rsatkichi orqali baholagan va kredit narxlashining muammoli aktivlar darajasiga sezilarli ta'sirini aniqlagan. Turgunov (2026) esa kredit portfeli sifatini

yaxshilashda muammoli kreditlar, kapital yetarliligi, kredit monitoringi va riskni baholash mexanizmlarining ahamiyatini tadqiq qilgan.

Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning maqsadi tijorat banklarida kredit portfeli sifati pasayishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda kredit portfeli sifati, kredit riski va bankning moliyaviy ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni baholashdan iborat. Tadqiqotda kredit portfeli va muammoli kreditlar (NPL) dinamikasi tahlil qilinib, bankning ROA, ROE, sof foydasi va kapital yetarliligi ko'rsatkichlari bilan o'zaro bog'liqligi baholanadi. Tadqiqot natijalari asosida kredit portfeli sifatini yaxshilash va kredit risklarini kamaytirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston Respublikasida faoliyat yurituvchi tijorat banklarining kredit faoliyati, predmeti sifatida esa kredit portfeli sifati, kredit risklari va ularning banklarning moliyaviy ko'rsatkichlari bilan bog'liqligi belgilandi. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining statistik ma'lumotlari, tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari hamda ilmiy adabiyotlardan foydalaniladi. Tadqiqot jarayonida statistik, dinamik va taqqoslash tahlili usullaridan, ma'lumotlar yetarliligi ta'minlangan taqdirda esa korrelyatsion tahlil usulidan foydalaniladi.

Sana	Kredit portfeli, mlrd so'm	NPL, mlrd so'm	NPL ulushi, %
01.01.2024	471 406	16 621	3,5
01.04.2024	478 201	21 601	4,5
01.07.2024	493 952	20 000	4,0
01.10.2024	515 641	21 539	4,2
01.12.2024	525 887	22 447	4,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank tizimi faoliyati ko'rsatkichlari bo'yicha rasmiy statistik ma'lumotlari.

O'zbekiston tijorat banklarining kredit portfeli va muammoli kreditlari dinamikasi tahlili kreditlash hajmining o'sishi bilan bir qatorda kredit risklari ham mavjudligini ko'rsatadi. 2024-yil 1-yanvar holatiga tijorat banklarining jami kredit portfeli 471 406 mlrd so'mni, muammoli kreditlar (NPL) 16 621 mlrd so'mni, NPL ulushi esa 3,5 foizni tashkil etgan. 2024-yil 1-dekabrga kelib kredit portfeli 525 887 mlrd so'mga, NPL hajmi 22 447 mlrd so'mga va uning jami kreditlardagi ulushi 4,3 foizga yetgan. Natijada mazkur davrda kredit portfeli 11,56 foizga o'sgan bo'lsa, NPL hajmining o'sish sur'ati 35,05 foizni tashkil etgan. Bu kredit portfeli kengayishi muammoli kreditlarning o'sishidan sezilarli darajada ortda qolganini va kredit portfeli sifatini boshqarishda kredit risklarini baholash hamda monitoring mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Bank sektorining rentabellik ko'rsatkichlari tahlili 2024-yilda moliyaviy natijalarning sezilarli pasayganini ko'rsatadi. Xususan, bank sektorining sof foydasi 2023-yildagi 12 380,0 mlrd so'mdan 2024-yilda 6 965,7 mlrd so'mga kamaygan. Shu davrda aktivlar rentabelligi (ROA) 2,6 foizdan 1,4 foizga, kapital rentabelligi (ROE) esa 14,2 foizdan 6,6 foizga pasaygan. Mazkur o'zgarishlar bank sektorida aktivlar va kapitaldan foydalanish samaradorligining pasayganini ko'rsatadi. Biroq ushbu pasayishni faqat kredit portfeli sifati yoki NPL dinamikasi bilan izohlash to'g'ri bo'lmaydi; bunga bank faoliyatining boshqa daromad va xarajatlari ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli kredit portfeli sifati va bank moliyaviy natijalari o'rtasidagi bog'liqlikni yanada chuqurroq tahlil qilish zarur.

Yuqoridagi ma’lumotlarni o‘zaro taqqoslash kredit portfeli sifati ko‘rsatkichlari bilan bank sektorining moliyaviy natijalari o‘rtasida muayyan bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. 2024-yilda muammoli kreditlar ulushining yuqori darajada saqlanib qolishi bilan bir qatorda bank sektorining sof foydasi, ROA va ROE ko‘rsatkichlarida pasayish kuzatilgan. Xususan, sof foydaning 12 380,0 mlrd so‘mdan 6 965,7 mlrd so‘mga kamayishi, ROAning 2,6 foizdan 1,4 foizga va ROEning 14,2 foizdan 6,6 foizga tushishi banklarning moliyaviy samaradorligida salbiy o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mazkur ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi boshqa iqtisodiy va moliyaviy omillar ta’sirida ham shakllanishi mumkin. Shuning uchun kredit portfeli sifati va bank rentabelligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda statistik hamda korrelyatsion tahlil usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

O‘zbekiston bank tizimining 2024-yildagi faoliyati kredit portfeli sifati va banklarning moliyaviy natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish uchun muhim ko‘rsatkichlarni namoyon etadi. 2024-yil yakunida bank tizimi aktivlari 18 foizga oshgan bo‘lsa-da, aktivlar rentabelligi (ROA) 1 foizgacha pasaygan. Shu bilan birga, kredit va lizing operatsiyalari bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun ajratilgan zaxiralar 41 foizga oshgan. Bank tizimida muammoli va kuzatuv ostidagi kreditlarning jami kredit portfelidagi ulushi ham 21 foizga yetgan. Mazkur ko‘rsatkichlar kreditlash hajmining o‘sishi har doim ham bank faoliyati samaradorligining oshishini anglatmasligini ko‘rsatadi. Kredit portfeli hajmining kengayishi bilan bir qatorda kredit risklarini boshqarish, qarz oluvchilarning to‘lov qobiliyatini baholash va kreditlar bo‘yicha monitoringni kuchaytirish zarurati ham ortadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tijorat banklarining kredit portfeli sifati va kredit risklarini baholash uchun statistik, dinamik va taqqoslash tahlili usullaridan foydalaniladi. Tahlilning asosiy ko‘rsatkichlari sifatida kredit portfeli hajmi, muammoli kreditlar (NPL) hajmi va NPL ulushi tanlangan. Shuningdek, kredit portfeli sifati bilan banklarning sof foydasi, ROA, ROE va kapital yetarliligi kabi moliyaviy ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholash nazarda tutiladi. Ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma’lumotlari va ilmiy adabiyotlarga asoslanadi. Ma’lumotlar yetarli bo‘lgan holatda korrelyatsion tahlildan foydalanish kredit riski va bank moliyaviy natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada aniqroq baholash imkonini beradi.

Kredit riskini baholashning asosiy mezonlari. Kredit riskini baholashda qarz oluvchining to‘lov qobiliyati, kredit tarixi, mavjud majburiyatlari, pul oqimlari va qarzni qaytarish imkoniyatlari kompleks ravishda o‘rganilishi lozim. Bunda faqat rasmiy daromadga tayanish yetarli emas. Kredit ajratilgandan keyin esa mijozning moliyaviy holati, kredit mablag‘laridan maqsadli foydalanishi va to‘lov intizomi muntazam monitoring qilinishi zarur. Mazkur yondashuv muammoli kreditlarning yuzaga kelish ehtimolini erta aniqlash va kredit portfeli sifatini saqlashga xizmat qiladi.

Omil	Kredit riskiga ta’siri	Boshqarish chorasi
Qarz oluvchining to‘lov qobiliyati	Risk oshishi yoki kamayishini belgilaydi	Kompleks moliyaviy tahlil
Kredit tarixi	Oldingi to‘lov intizomini ko‘rsatadi	Kredit tarixini chuqur o‘rganish
Kredit shartlari	Mijozning qaytarish imkoniyatiga ta’sir qiladi	Muddat, foiz va jadvalni moslashtirish
Kreditdan keyingi monitoring	Muammoli kreditni erta aniqlashga yordam beradi	Doimiy monitoring va nazorat

Omil	Kredit riskiga ta’siri	Boshqarish chorasi
Portfel konsentratsiyasi	Alohida tarmoq/hududga bog‘liqlik riskini oshiradi	Diversifikatsiya

Natijalar va tahlil

Kredit portfeli sifatining pasayishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Jumladan, qarz oluvchining to‘lov qobiliyatini yetarli darajada baholamaslik, kredit tarixini chuqur o‘rganmaslik, kredit shartlarining mijozning moliyaviy imkoniyatlariga mos kelmasligi hamda kredit ajratilgandan keyingi monitoringning sustligi kredit riskining oshishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, kredit ajratish jarayonida mijozning faqat rasmiy daromadini emas, balki uning umumiy pul oqimlari, mavjud majburiyatlari va kredit tarixini kompleks baholash muhim hisoblanadi.

Shuningdek, kredit portfelining tez sur’atlarda kengayishi banklarda risklarni boshqarish tizimiga qo‘yiladigan talablarni ham oshiradi. Kreditlash hajmining o‘sishi kredit sifatining avtomatik ravishda yaxshilanishini anglatmaydi. Shu sababli kredit portfelini diversifikatsiya qilish, qarz oluvchilarning kreditga layoqatliligini baholash mezonlarini takomillashtirish va kreditlar bo‘yicha doimiy monitoringni amalga oshirish kredit risklarini kamaytirishning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, kredit portfeli sifatini boshqarish faqat kredit ajratish bosqichi bilan cheklanmasligi lozim. Kredit berishdan oldingi baholash, kredit shartlarini belgilash, kredit ajratilgandan keyingi monitoring va muammoli kreditlar bilan ishlash yagona tizim sifatida tashkil etilishi zarur. Bunday yondashuv banklarning kredit risklarini kamaytirish, muammoli kreditlar ulushini nazorat qilish hamda moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kredit portfeli sifatini yaxshilash bo‘yicha amaliy yo‘nalishlar. Tahlil natijalaridan kelib chiqib, banklarda kredit risklarini boshqarishning yagona uzluksiz tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq. Bunda kredit berishdan oldingi skoring va moliyaviy tahlil, kredit shartlarini mijoz imkoniyatlariga moslashtirish, kredit ajratilgandan keyingi monitoring va muammoli kreditlar bilan ishlash bosqichlari o‘zaro bog‘langan holda tashkil etilishi lozim. Ayniqsa, kredit portfelining tez o‘sishi sharoitida risklarni diversifikatsiya qilish va portfel konsentratsiyasini nazorat qilish muhim ahamiyatga ega.

Umumiy baholash. 2024-yil ma’lumotlari kredit portfeli hajmi 11,56 foizga oshgan bir vaqtda NPL hajmi 35,05 foizga o‘sganini ko‘rsatadi. Demak, kreditlashning kengayishi kredit portfeli sifatining avtomatik ravishda yaxshilanishini anglatmaydi. Shu sababli banklar uchun kredit hajmini oshirish bilan bir qatorda risklarni oldindan aniqlash, kreditga layoqatlilikni chuqur baholash va kreditdan keyingi nazoratni kuchaytirish ustuvor vazifa bo‘lishi kerak.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari tijorat banklarida kredit portfeli sifatini samarali boshqarish banklarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Kredit portfeli hajmining o‘sishi bilan bir qatorda kredit risklarining ortishi va muammoli kreditlar ulushining ko‘payishi bank faoliyatining moliyaviy samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli kreditlash jarayonida risklarni oldindan aniqlash va ularni samarali boshqarish muhim hisoblanadi.

Kredit portfeli sifatini yaxshilash maqsadida, avvalo, qarz oluvchilarning kreditga layoqatliligini baholash tizimini takomillashtirish lozim. Bunda mijozning nafaqat rasmiy daromadi, balki mavjud majburiyatlari, kredit tarixi, pul oqimlari va qarzni qaytarish imkoniyatlari kompleks baholanishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, kredit ajratilgandan keyingi monitoring va nazorat mexanizmlarini kuchaytirish zarur. Kredit mablag‘laridan maqsadli foydalanish, mijozning moliyaviy holati va to‘lov intizomidagi o‘zgarishlarni muntazam kuzatib borish muammoli kreditlarning yuzaga kelish xavfini kamaytiradi.

Uchinchidan, kredit shartlarini qarz oluvchining real moliyaviy imkoniyatlariga moslashtirish lozim. Kredit muddati, foiz stavkasi va to‘lov jadvalini mijozning daromadlari hamda pul oqimlariga mos ravishda belgilash kreditni o‘z vaqtida qaytarish imkoniyatini oshiradi.

To‘rtinchidan, banklarda kredit portfelini diversifikatsiya qilish va kredit risklarini muntazam baholab borish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiq. Kreditlarning alohida tarmoqlar, hududlar yoki mijozlar guruhida haddan tashqari jamlanib qolishi portfel riskini oshirishi mumkin.

Umuman olganda, kredit portfeli sifatini yaxshilash uchun kredit berishdan oldingi baholash, kredit shartlarini belgilash, kredit ajratilgandan keyingi monitoring va muammoli kreditlar bilan ishlash jarayonlarini yagona risklarni boshqarish tizimi sifatida tashkil etish zarur. Mazkur choralar kredit risklarini kamaytirish, muammoli kreditlar ulushini nazorat qilish hamda tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mileris, R. (2012). The Effects of Macroeconomic Conditions on Loan Portfolio Credit Risk and Banking System Interest Income. Ekonomika, 91(3), 85–100. https://doi.org/10.15388/Ekon.2012.0.885.
2. Mileris, R. (2012). Macroeconomic Determinants of Loan Portfolio Credit Risk in Banks. Engineering Economics, 23(5), 496–504. https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.5.1890.
3. Mileris, R. (2011). Credit Risk Estimation Model Development Process: Main Steps and Model Improvement. Engineering Economics, 22(2), 126–133. https://doi.org/10.5755/j01.ee.22.2.309.
4. Onuko, L. K., Muganda, M., & Musiega, D. (2015). Effect of Credit Risk Management on Loan Portfolio Quality of Tier One Commercial Banks in Kenya. International Journal of Business and Management Invention, 4(7), 46–53.
5. Turgunov, N. M. (2026). Improving Loan Portfolio Quality and Credit Risk Management Mechanisms. Innovation Science and Technology, 2(5). https://doi.org/10.5281/zenodo.20275772.
6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). Tijorat banklarining muammoli kreditlari (NPL) to‘g‘risida 2024-yil 1-aprel holatiga ma’lumot. https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/1674458/.
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). Tijorat banklarining muammoli kreditlari (NPL) to‘g‘risida 2024-yil 1-iyul holatiga ma’lumot. https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/1785820/.

8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). Tijorat banklarining muammoli kreditlari (NPL) to‘g‘risida 2024-yil 1-oktabr holatiga ma’lumot. https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/1923822/.
9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). Tijorat banklarining muammoli kreditlari (NPL) to‘g‘risida 2024-yil 1-dekabr holatiga ma’lumot. https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/2057120/.
10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimi faoliyati ko‘rsatkichlari. https://cbu.uz/uz/statistics/bankstats/.